

PÁLFFY ISTVÁN–N. SZABÓ JÓZSEF

ANGOL–MAGYAR KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945–1948)

A veszített háború folytán keletkezett helyzet új kulturális és diplomáciai kapcsolatok kiépítését, valamint a korábban létezett nyugati, elsősorban angolszász kapcsolatok újraélesztését tette lehetővé az új Magyarország számára. Mindez nem is jelentett túlzottan nehéz feladatot: a magyar értelmiség java és a politikai elit egy részének angolszász orientációja, valamint a brit kultúrához kötődő intézmények (pl. a magyarországi protestáns egyházak a háborús években is fenntartották a brit kultúrkörhöz fűződő kapcsolataikat) némi folyamatosságot teremtettek a hagyományos angol–magyar művelődési kapcsolatok területén. Ami pedig a háborús évek náci-német ideológiai expanzióját illeti, a magyar kultúrdiplomácia sokkal kevésbé került annak befolyása alá, mint a szomszédos népek bármelyike. Sőt: számos területen határozottan nyitottabbnak bizonyult.

Figyelemre méltó adat, hogy az 1930-as években a magyar ösztöndíjasoknak 21,3%-a vett igénybe németországi ösztöndíjat, szemben a fennmaradt 78,7%-kal, akik nyugati, főleg brit és francia, kisebb részben USA-beli felsőoktatási kutatóhelyeken vették igénybe ösztöndíjas lehetőségeiket. Az sem elhanyagolható tény, hogy ezen években az akadémiai kapcsolatok terén 15,6% jutott Németországnak, s az „újonc” USA-val is hasonló mértékben alakultak a tudományos kapcsolatok. Nagy-Britannia és Franciaország 15,1, illetve 11,8%-kal részesült. A könyvforgalomban is Nyugat-Európa dominált: a kiadói összesítések 24%-os németországi forgalmazásról szólnak. Nem érdektelene a további adatok sem: a magyarországi egyetemeken az 1930-as években „honoris causa” doktorrá fogadottak közül 24% volt német; 20%-uk angol és 14%-uk francia volt.

Hasonló képet mutat a háborús évek alatt készült könyvkiadási és forgalmazási statisztika: 506 német munka magyar fordítása jelent meg ezekben az években, s ezek közül 42 német emigráns alkotók tollából származott. Angol és francia szerzőktől viszont 1612 művet adtak ki magyar kiadók 1941 és 1944 között.¹

S ha már az akkori „Nyugattal” való kapcsolatainkról szólnunk, nem szabad elfelejtenünk, hogy még a háborús években is működött a londoni egyetem magyar lektorátusa, Szenczi Miklós (az Eötvös Loránd Tudományegyetem későbbi angol professzora) vezetésével, bár az intézmény fenntartásához a korabeli magyar kormányzat már nem tudott pénzügyileg hozzájárulni.

Az új kultúrpolitikai orientáció

1945-ben a magyar kultúrdiplomácia legnehezebb korszakát élte: egy elszigetelt országot kellett újból az egyetemes kultúra részesévé tenni. Az új, demokratikus Magyarország joggal reménykedhetett az új kultúrkapcsolatok kiépíthetőségében, hisz a szövetségesek jaltai találkozásán még 1944-ben megfogalmazódott, hogy kellőképpen segítik majd a fasizmus alól felszabadult országokat és a volt német szövetséges országok népeit kulturális újjászületésükben.²

Kapcsolatfelvétel Nagy-Britanniával

Az új magyar kultúrpolitika már 1945 elején a régi nagy-britanniai kapcsolatok felvételét tervezte. Csalódás érte ekkor a magyar kultúrdiplomáciát, mert egy efféle kapcsolatfelvételre nem kerülhetett sor, egyszerűen azért, mert a nyugati hatalmak ekkor még nem ismerték el az „új magyar államot”. Erre vonatkozóan pozitív lépést csak az 1945. november 4-i választások után tettek. E „pozitív lépések” határozottak és jövőt formálóak voltak: Magyarország, amely eddig csak egyetlen nemzetközi kulturális szervezetnek – Nemzetközi Nevelésügyi Szervezet (Bureau International des Education = BIE) – volt tagja, már UNO- és UNESCO-bizottságokban is képviselhetette a „kelet-európai” gondokat.

A Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium minden igyekezetével azon volt, hogy megteremtse a szellemi érintkezés lehetőségeit. 1945-ben a politikai elszigeteltség mellett pénzügyi gondok és utazási nehézségek is gátolták ezt, ugyanakkor viszont nagyban előmozdították a kapcsolatteremtést a Budapestre érkező missziók és az itt akkreditált követségek, valamint a két világháború között még hatásosan működő, ám a háború alatt háttérbe szorult kulturális külkapcsolati intézmények, amelyek most új életre keltek a demokratikus úton elindult Magyarországon.

Az 1945. november 4-i választások után lehetővé és szükségessé vált az új kapcsolatok kiépítése. Az első legitim kormány, a Tildy-féle koalíciós kabinet egy és ugyanazon időben törekedett mind a Szovjetunióval, mind a nyugat-európai demokráciákkal és az Amerikai Egyesült Államokkal való kapcsolatok kialakítására.³ A hazai tudományos és kulturális élet nagyon is érezte a hiányát annak, hogy megszakadtak a közvetlen kapcsolatok Nagy-Britanniával, s még mielőtt a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére és a postaforgalom megindítására, azaz az első hivatalos lépések megtételére sor került volna, a vezető magyar értelmiségiek már személyes lépéseket tettek a hajdani kapcsolatok újjáélesztésére.

Magyar–angol tudományos kapcsolatok

Köztudott tény, hogy a nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerep jut a tudományos együttműködésnek. Ezért természetes, hogy 1945-ben elsősorban a természettudományok hazai művelői sürgették az angolszász világgal való új kapcsolatok kiépítését, hiszen elsőként ők ismerték fel, hogy egyrészt lehetetlen elismertetni az ország egyetemének tudományos potenciálját, másrészt lehetetlen akár csak megközelíteni a nemzetközi tudományos színvonalat, ha Magyarország nem veszi fel a kapcsolatot a fejlett országokkal, és nem válik a világ tudományos életének szerves részévé. Szerencsére 1945–46-ban olyan erők és olyan hatások domináltak az ország bel- és külpolitikájában, amelyek józanul számoltak azokkal az egész világra kiterjedő globális hatásokkal, amelyekről egyetlen nemzeti modernizáció sem függetleníthette magát.

A háború után Nagy-Britanniával épültek ki a legszorosabb tudományos kapcsolatok. A Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsa már 1945. július 20-i ülésén úgy döntött, hogy az angol–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében meghívja egyrészt az angol tudományosság egyes kitűnőseit, másrészt a tudományos és irodalmi életnek Nagy-Britanniában élő magyar származású képviselőit egy-egy reprezentatív előadás megtartására az 1946/47-es tanévben.⁴

A tudomány jövőjéről 1945. szeptember 7-én, a Pedagógusok Szabad Szakszervezete rendezésében tartott tanácskozáson majd minden résztvevő javasolta az angolszász tudományossággal való közvetlen kapcsolatok kiépítését és támogatását; az akkori vitában részt vett Kosáry Domokos, a Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi elnöke, elsőrendű nemzeti feladatnak ítélte az angol–magyar kapcsolatok továbbfejlesztését.⁵

Ebben a szellemben került sor 1945. augusztus 23-án az akkori Országos Ösztöndíjtanács által kiírt kutatási pályázatok elbírálására. Az egész világra szóló 89, intézethez nem kötött ösztöndíj közül tíz Nagy-Britanniába szólt.⁶ Ebben az ösztöndíjban részesültek: Berg Pál, a magyarországi angol nyelvoktatás történetének kiváló kutatója, Gergely János nemzetközileg elismert vegyész, a kiváló biológus Kovásznai László, Lutter Tibor, aki a debreceni egyetem magántanára, majd egy időre az ELTE angol tanszékének a vezetője lett, Maller Sándor, aki később az UNESCO-bizottságban képviselte hazánkat, Moholy Elemér építész, Száva János, Szemerényi Oszvald, Szentner György és a kiváló jogász, Szladits Károly.⁷

A kapcsolatok továbbfejlesztési lehetőségeiről Anthony White, a British Council akkori főtákará még 1946. január 20-án kelt levelében értesítette Keresztury Dezső vallás- és közoktatási minisztert: kifejtette, hogy a British Council leghőbb reménye, hogy az Egyesült Királyság és Magyarország közötti oktatási és kulturális kapcsolatok mihamar helyreállnak és még szélesebb szintre kerülnek, mint 1939 előtt, továbbá, hogy a British Council az emberi és anyagi erőforrások korlátain belül együtt kíván működni a magyarországi kulturális szervekkel.⁸ Keresztury 1946. február 26-án válaszolt erre a levélre, s annak a reményének adott kifejezést, hogy az angol–magyar kulturális kapcsolatok mihamar szorosak lesznek.⁹

Ami a magyar–angol *természettudományos* kapcsolatokat illeti, mindenekelőtt Szent-Györgyi Albert nevét kell említenünk.¹⁰ Az ő révén már igen hamar kapcsolatok épültek ki angliai orvostudományi intézetek és magyar klinikák között: a szigetország jelentős mennyiségű orvosi felszerelést, film- és referátumanyagot küldött, ezt követően pedig, Issekutz Béla professzor javaslata alapján, a háború miatt elmaradt tudományos folyóiratok is eljutottak hozzánk¹¹ a British Museum és az oxfordi egyetem, valamint az Ír Tudományos Akadémia igen jelentős könyvadományaival együtt.¹²

A nyugati országokkal való tudományos kapcsolatok kialakítása szempontjából a legjelentősebb esemény az volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia meghívást kapott az 1946. évi Newton-ünnepségre. Jellemző, hogy Akadémiánknak nem álltak rendelkezésre megfelelő pénzügyi keretek egy tudományos delegáció utaztatására, minek következtében a magyar tudományosság arra kényszerült, hogy Sir Stanley Eddingtont, a cambridge-i egyetem professzorát, az MTA külső tagját kérje fel a képviseletre.¹³ (Mindezzel kapcsolatban azt is hadd említsük meg, hogy az MTA anyagi források hiányában számos más nemzetközi tudományos konferencián való részvételtől is lemondott, és nem vállalhatta a különböző nemzetközi tudományos szervezetekben való részvételt sem. Ugyanakkor viszont a brit tudományosság jelentős érdeklődést tanúsított Magyarországra iránt.) 1946 második felében Dorothy Keeling, a London School of Economics tanára és Sir Stanley Unwin járt Magyarországon: mindketten hazai kutatóhelyeket, könyvtárakat és kiadókat kerestek fel, s a kapcsolatok, együttműködési programok lehetőségeiről tájékoztak.¹⁴

Az 1946–47. akadémiai évben ismét lehetőség nyílt ösztöndíjas angliai utaztatásra: Balás János jogász, a nemrégiben elhunyt Kéry László esztéta, Alföldi András ókortörténész-professzor, Gerevich László művészettörténész-professzor és Kerékgyártó

Elemér részesült angliai ösztöndíjban, s ekkor már a hazai Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is fel tudott ajánlani ösztöndíjas helyeket brit partnereinek a debreceni Nyári Egyetemre.¹⁵

A magyar kulturális kormányzat szükségesnek tartotta azt is, hogy az Egyesült Királyságban mihamarabb magyar kulturális, illetve tudományos intézmények jöjjenek létre, továbbá, hogy reaktiválódjon az University of London magyar tanszéke, amely már az 1930-as esztendőkből, Szenczi Miklós magyar lektor közreműködésével hungarológiai központ lett.¹⁶

Az angolszász kultúrával való kapcsolatfelvétel szempontjából igen jelentős volt, hogy 1946 januárjában megalakult a *Pen Club* magyarországi csoportja, majd ezt követően 1946 áprilisában közvetlen eszmecsere keretében körvonalazhatták az együttműködés és az intenzív kapcsolatok lehetőségeit. Jó példa erre, hogy 1946 július elején az angol misziszio könyvkiállításának megnyitására került sor, s ez alkalommal Keresztury Dezső és Gyöngyösi János külügyminiszter mondott beszédet.¹⁷ 1946 nyaratól kezdve mind több és több angol zeneművész jött Magyarországra,¹⁸ s a Magyar–Angol Társaság is sokat tett a művészeti, zenei kapcsolatok fejlesztéséért, annál is inkább, mert e társaság elnöki tisztét Kodály Zoltán vállalta,¹⁹ aki többször is részt vett nemzetközi művelődési rendezvényeken.

A kapcsolatok teremtésében igen jelentős szerepet tölthettek be az egykori emigránsok, akiknek segítségére számítottak is a hazai kultúrpolitika irányítói az 1945–46–47-es esztendőkből. Még 1945-ben történt, hogy a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem vezetése felkérte a karokat, hogy tegyenek lépéseket a Nagy-Britanniában élő magyar származású tudósok meghívására. Ennek a programnak a keretében Polányi Károly londoni egyetemi tanár látogatta meg az egyetem Jog- és Államtudományi Karát, s tartott előadásorozatot „A gazdaság szerepe az újkori társadalom kifejlődésében” címmel 1946 októberében és novemberében.²⁰

Ugyanakkor számos magyar származású tudós foglalkozott a repatriálás kérdésével. Szent-Györgyi Albert személyes kérésére, huszonhét évi távollét után hazajött Péterfi Tibor, hírneves anatómus, aki 1933 óta Cambridge-ben dolgozott.²¹ A „repatriálás”-ban különösen fontos helyet foglalt el Hatvany Lajos, akinek hazatérésével kapcsolatban számos határozat született a Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsában: 1946. augusztus 23-án pl. a Bölcsészettudományi Kar dékánja levélben kérte fel Hatvanyt, hogy 1947 tavaszától kezdve rendszeresen tartson előadásokat a karon.²²

Számos kapcsolatalakítási elképzelés fogalmazódott meg ezekben az években. Az ország sajátos, háború utáni helyzetéből adódott, hogy az együttműködést magyar oldalról szorgalmazták. Néhány esetben viszont angol részről is történtek kezdeményezések: ilyen volt a British Council főtitkárának Keresztury Dezsőhöz intézett, már említett levele, amely kiválóan dokumentálja, hogy a magyar kormány tisztában volt egy angol–magyar kulturális egyezmény szükséges és hasznos voltával, de tudatában volt annak is, hogy erre csak a békeszerződés ratifikálása után lesz lehetőség.

A magyar belpolitikai változások és a hidegháborús légkör hatása az angol–magyar művelődési kapcsolatokra

A Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 28. és október 1. között megtartott III. Kongresszusán szakított a politikai pluralizmus eszméjével, a nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatok terén azonban még nem történt lényeges orientációváltozás: az

angol–magyar tudományos kapcsolatok továbbra is fennmaradtak, sőt számos fontos kezdeményezés is megvalósult. A British Council angol nyelvtanfolyamokat szervezett Magyarországon, s rövid (2–3 hetes) angliai ösztöndíjas tanfolyamokat szervezett magyarországi angoltanároknak. Ezek keretében dr. Kovács Albert fővárosi szakfelügyelő vezetésével tizenketten, majd dr. Véges István tanár vezetésével harmincketten utaztak Angliába 1947 nyarán. Ugyancsak a British Council meghívására járt Angliában a Földművelésügyi, majd a Népjóléti Minisztérium delegációja, s később Veress Sándor zene-művészeti főiskolai tanár, aki angliai tartózkodása során többször is szerepelt a BBC műsorában.²³

A magyar kultuskormányzat 1946 végén is fontosnak és továbbfejlesztendőnek tartotta a magyar–angol kapcsolatokat: Bassola Zoltán VKM államtitkár 1946. december 27-i levelében még részletesen fejtegette az angliai magyar centrum létrehozásának, a londoni egyetem magyar tanszéke fejlesztésének lehetőségeit, egy tanulmányi központ létrehozásának feltételeit.²⁴ Időközben számos brit vendégművész és irodalmár, köztük Stephen Spender jött el Magyarországra,²⁵ míg a magyar zenei élet reprezentánsai is megtették azt, ami tőlük telt az angol–magyar kapcsolatok fejlesztése érdekében. Ránki György 1947. március 31-én azt javasolta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy magyar zenei lektorátust hozzon létre Londonban. A kezdeményezés egyhangú támogatásra talált, de „anyagiak hiányában” nem valósulhatott meg.²⁶ A „túloldalról” viszont igencsak sokat tettek a szigetországi intézmények: a BBC műsoraiban Bartók és Kodály központi szerepet kapott, de bőven jutott alkalom ifjú magyar muzsikuskok angliai látogatására, műsorcserekkal kapcsolatos megbeszélésekre, valamint angol zeneművészek magyarországi bemutatkozására is.

Mindez azt bizonyítja, hogy az angol kulturális és politikai körök jóindulatú rokonszenvvel kísérték a háború utáni Magyarország új kultúrpolitikáját, s a régóta igényelt kulturális egyezmény megkötését időszerűnek tartották, olyannyira, hogy 1947 decemberében már elkészült a Magyar Köztársaság és az Egyesült Királyság között kötendő kulturális egyezmény tervezete. A tervezet szerint az egyezmény célja az volt, hogy a művelődési értékek cseréjével kölcsönösen előmozdítsák a népek szellemi, művészeti és tudományos tevékenységét. Az egyezmény fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szerződést magyar részről a köztársasági elnök, angol részről pedig VI. György király írta volna alá.

A tervezet tizenhat cikkelyt tartalmazott. Ezek részletesen foglalkoztak egyetemi, főiskolai tanszékek és kulturális intézmények létrehozásával, szakemberek cseréjével, ösztöndíjak alapításával, a tudományos társaságok együttműködésével stb. Fontos szerepet szánt a tervezet a kulturális és tudományos vegyesbizottságoknak is. Az elképzelés szerint a szerződést öt évre kötötték volna meg, és ratifikálás után azonnal életbe lépett volna.²⁷

1948. január 2-án Boldizsár Iván államtitkár telefonon értesítette Bede István londoni követet, hogy tájékoztassa az illetékes brit köröket, hogy Magyarország kész megkezdni az egyezményre vonatkozó megbeszéléseket. Bede azonnal jegyzékben fordult Bevinhez, az Egyesült Királyság külügyminiszteréhez, s ugyanakkor részletesen tájékoztatta a külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjét, Ian MacDermattot a magyar elképzelésekről. Követünk látogatást tett Tomlinson brit közoktatásügyi miniszternél is, aki kilátásba helyezte, hogy támogatni fogja a terv sikeres megvalósításának ügyét. Mintegy a magyar–angol kulturális kapcsolatok fontosságát demonstrálandó, Tomlinson személyesen is részt vett az 1948 tavaszán Londonban rendezett magyar művészeti kiállí-

tás megnyitóján.²⁸ Ugyanakkor azonban Bede István olyan értesüléseknek is a birtokába jutott – s ezek már a Nyugattal, jelesül Nagy-Britanniával való szakításnak is jelei voltak –, hogy a magyar–angol kulturális egyezményhez kötődő megbeszélések „zavarnák” Magyarország és a szomszéd államok közötti hasonló természetű tárgyalásokat. E tárgyalások és a magyar–angol kapcsolatok közötti összefüggés negatív megítélése már az alakulóban lévő népi demokráciák egyeztetett, imperialistaellenes külpolitikájának volt része, s a Kominform létrejötte további negatív kultúrpolitikai tendenciák megjelenését eredményezte. Ehhez kapcsolódik, hogy Bede sürgősséggel kérte Czinkótszky Jenőt, a külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjét, „futár-fordultával” tájékoztassa az esetleges „új” magyar intenciókról, és adjon általános utasításokat a részletek és keretek kiszabására vonatkozóan.²⁹

Az „új” magyarországi elképzelések alapján, a totalitárius rendszer ideológiáján épült kulturális diplomácia, az egyre fokozódó hidegháborús hisztéria árnyékában már nem lehetett kulturális együttműködési szerződést kötni: 1948 nyaratól kezdve mind minimálisabb szintre szűkültek a korábbi angol–magyar kapcsolatok, majd a hidegháború „kiteljesedése” után soha nem látott mélypontra zuhantak. E tragikus években a világ nemcsak politikailag, hanem a kultúra és a tudomány szempontjából is kettészakadt. Európa keleti és nyugati fele élesen elkülönült egymástól, s évekre megszűnt a régiók egymás kultúráját kölcsönösen megteremkenyítő hatása. Megszakadtak hazánk Nagy-Britanniával kapcsolatos művészeti, kulturális és tudományos összeköttetései; a hivatalos kultúrpolitikusok egyenesen tiltották az ilyen kapcsolatok ápolását. Nem véletlen tehát, hogy az egyoldalú orientáció, a szovjet kultúra és tudomány kizárólagos, kötelező preferálása évtizedeken keresztül rendkívül káros befolyást gyakorolt hazai tudományos-ságunk fejlődésére.

Jegyzetek

- 1 *Varga Sándor*: A magyar könyvkiadás, könyvkereskedelem 1945–1975. Budapest, 1985. 27.
- 2 *Balogh Sándor*: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–47. Budapest. 1982. 27.
- 3 Uo. 66–67.
- 4 „Egyetem, tudomány és akadémia”. – Embernevelés, 1945, 3–4.
- 5 Uo.
- 6 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL)–XIX–I–1e, 1946–26– 229. Magyar Közlöny, 1945. No 108.
- 7 Szabadság, 1946. augusztus 9.
- 8 UMKL–XIX–I–1e. 1946–26. 222.
- 9 Uo.
- 10 Kis Újság, 1946. július 19., 31.
- 11 Szabadság, 1946. május 28.
- 12 Szabadság, 1946. június 2.
- 13 Kis Újság, 1946. július 21.
- 14 UMKL–XIX–I–1e. 1946–64. 245.
- 15 UMKL–XIX–I–1e. 1946–64. 245.
- 16 Szabadság, 1946. augusztus 27.
- 17 Szabadság, 1946. július 8.
- 18 Szabadság, 1946. augusztus 27.; Népszava, 1946. november 22.
- 19 Uo.
- 20 Népszava, 1946. november 22.
- 21 UMKL–XIX–I–1e. 1946–26.222.
- 22 Népszava, 1946. november 22.
- 23 Uo.

- 24 UMKL-46-61. 137/6.
- 25 UMKL-47-60. 183/6.
- 26 UMKL-XIX-I-1é- 1948-61-137/6.
- 27 UMKL-1948-61. 137/6.
- 28 Szabadság, 1948. május 2.
- 29 UMKL-XIX-J-1-k. 1948-61-137/6.